

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՍՈՒՐԵՆԻ, ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ԲՈՒԽԱՐԵՍՏԻ ՀԱՅՈՑ ԱՆՑՑԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱԼՆ¹⁾

Այս առթիվ ավելացնենք, որ Հ. Ղ. Ալիշանը ևս Մարտին անուն հայոց եպիսկոպոս մը կհիշե 1343-ին, վերոհիշյալ Տլմաշի մեջ²⁾։ Իր ճարտարապետական ազդեցությունն էր նաև պատճառներին գլխավորը, որ բազմաթիվ ռումանացի և ալազգի գիտնականներուն կարծել պիտի տար, թե այս հուշարձանը կառուցող «Մեշտեր Մանուկեն» հայ մըն էր, եկած Հայաստանեն։ Ու այդ ճարտարապետին անվան շուրջ հյուսված առասպելն էր, որ հայ ճարտարապետության մեծագույն մասնագետ Թորոս Թորամանյան, իր մեկ հոդվածին մեջ հավանական պիտի գտներ, թե Հայաստանեն նմանօրինակ ավանդության մը մեկ վարիանտն էր, որ տարբեր էին իրենց հետ Ռումանիո Արճեշը հիմնող հայ գաղթականները, ու մեծանուն ճարտարապետը հարց էր տվեր, թե «Արդյոք Հայաստանի, մասնավորապես Վասպուրականի մեջ համբավ ու հռչակ ունեցող Մանվելը չէ՞ Ռումանիո Արճեշի ավանդության պատմած Մանուկը»³⁾։

Տակավին անցյալ դարու առաջին կիսուն, օտար կին ճանապարհորդ մը, անցնելով Արճեշեն, իր թողած նոթերուն մեջ կըսե, թե Արճեշի փառքամ առևտրականներուն մեջ կային նաև հայեր և ռուսեր։ Այս առթիվ, պետք է հիշենք նաև, որ Արճեշի մոտ մինչև այսօր ալ, կգտնվին Արև, Սանատրուկ և Մուշատեշտ գյուղերը, որոնք հայկական ա-

նուններ են։ Ինչպես նաև՝ «Արմեանու» (հայ) և Չօֆրենճենի կողմը Սարգիս անձնանուններուն կարելի է հանդիպիլ։

Անցնելով Բուխարեստի Հայոց անցյալին, ըստ Հ. Քհ. Անդրեասյանի թողած նոթերուն, արդեն իսկ 1400—1435 թվականներուն, հայ առաքելական և կաթոլիկ դավանանքներուն պատկանող բազմաթիվ հայեր կգտնվեին Բուխարեստի մեջ⁴⁾։

Գրիգոր Գոյլավ իր մեկ աշխատության մեջ⁵⁾ կըսե՝ թե 1400—1435 թվականներուն, երբ Բուխարեստ, ընդունելով բազմաթիվ վայրերե եկող զանազան ժողովուրդներ, հիմ էր սկսել բռնել, անոնց կողքին կային նաև երկու դավանանքներու պատկանող հայեր։ Վալաքիո մեջ հայոց հաստատման մասին 1506-ին գրված փաստաթուղթ մը հիշելով, Բուխարեստ քաղաքի պատմության մեծագույն պատմագիր Գ. Ի. Յոնեսկու-Ջիոն կգրե. «Չմոռնանք հայերը, որ շատոնց հաստատված էին Վալաքիո զանազան քաղաքներու մեջ, կան Բուխարեստ, Տրգովիշտե և Ռումնիկ քաղաքներուն մեջ»⁶⁾։ Անկասկած, հարևան Բուլգարիո ճամբով, ինչպես նաև Կ. Պոլսեն ու ի մասնավորի Ադրիանուպոլսեն, ուր ծաղկած գաղութներ կային արդեն, հայերու որոշ թիվ մը ԺՄ. դարուն, եթե ոչ ավելի ալ կանուխ, գաղթած պետք է ըլլար Վալաքիա և Բուխարեստ։ Այն խնամիական կապը, որ մնաց Վալաքիո և ի մասնավորի, Բուխարեստ քաղաքի հայոց և հարևան վերոհիշյալ երկիրներու հայության միջև, լա-

1) Սկիզբը՝ «Էքվիսիտիո» մամագրի 1949 թվի մարտ-ապրիլ համարում։

2) Հ. Ղ. Ալիշան, Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Կոնստանդի և Ռումանիոյ, 1895, Վենետիկ, էջ Ը։

3) Թ. Թորամանյան, Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, Նրևան, 1942 թ., էջ 76—77։

1) „Aurora“, 1903, № 10, Bucaresti, p. 12.

2) Gr. Goj'av.-Bisericile armene... Buc. 1912 p. 17.

3) G. I. Ionescu-Gion.-I st. Bucurestilor. Bucaresti, 1899.

վագույն ապացույցը կարող է կազմել մեր կարծիքին: Նման բուլգարահայտության, Ադրիանուպոլսո ճայերը, տակավին Բյուզանդական կայսրության օրով, համայնք կկազմեն. ասոր վկա մըն է այն երկաթագիր Ավետարանը, որ գրված է 1007 թվականին¹⁾, և որը Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքին մեջ կպահպանվի²⁾:

Ջանազան մանրագին պրպտումներով, կարելի է վալաքիո մեջ ԺԶ. դարերուն նույնիսկ կարգ մը հայ կարեւոր անձնավորությանց հանդիպել: Այսպես, Վալաքիո Միհայիլ իշխանին օրով (1413—1420) կհիշվի Հակոբ Արմեանուկ անուն հայը, որ իշխանին կողմն պատվիրակի դեր կատարած է: Հըլլուի Մոկանները Սաշերուն դեմ պաշտպանելու փորձին մեջ: Վալաքիո Ռումնիկ քաղաքին հաշիկ անուն առևտրականին մեկ դավակը կհիշվի 1500 թվին, Ռադու Չել Մարեի մեկ փաստաթուղթին մեջ: Նույն թվին երկու առևտրականներ կհիշվին Տրգովիշտե քաղաքին, Գիրգա (Գրիգոր) և Ավետիք անուններով, որոնք, ինչպես կարելի է կարծել, իբր վկա կհիշվին առևտրական դատի մը անփթով, դարձյալ Ռադու իշխանին օրով (12 ապրիլ 1500):

ԺԶ. դարու սկիզբը, Տրգովիշտեի առաջին առևտրականներին իբր ներածող կհիշվի Պոպա Արմեանուկը, որ հայերեն կնշանակե՝ հայ քահանա: ԺԷ. դարու սկիզբը, Ճանապարհորդ մը Տրգովիշտեի մեջ մեծ թիվով փարթամ հայեր կհիշեն: Վերոհիշյալ քահանայի, ինչպես նաև կարգ մը հայոց ներկայությունը այս քաղաքին մեջ, որու մասին քիչ հետո պիտի խոսինք, կարող են փաստել՝ թե հին ժամանակ Վալաքիո հայոց կեդրոններն մին էր Տրգովիշտե քաղաքը:

ԺԶ. դարու վերջավորության, կհիշվի Բոսդան անուն կեսարացի հայ մը, որ Կ. Պոլսո մեջ կօգնե Վալաքիո Միհնեա իշխանին (իշխած 1577—1583 և 1585—1591) և անոր հորեղբոր՝ Պետրու Շկյոպուկի (կաղ) բանակցություններուն: Դարձյալ, ԺԶ. դարու վերջավորության, կհիշվի իբրև աշխատող գիտուն գործակալ Վալաքիո մի հայ Վիտեազուկ (Քաջն Միհայիլ) իշխանին, Պետրե Գրիգորովիչ կամ ալիւի ժանոթ Արմին Պետեր անվամբ հայը, որ դիվանագիտական մեծ ճամբորդություններ ալ կկատարեր, և որմն մնացած են նաև նամակներ ու նոթեր. ան կստորագրեր իր նախահայրերու տառերով: Աջակ-

ցելով իշխանին՝ ան հավանաբար մտածած է նաև Հայաստանի մասին, որ գրգռության մեջ էր այդ պահուն Դանուբի վրա թրքական պարտությանց հետևանքով: Ան թողած էր նաև իր իշխանին մասին ժամանակագրություն մը, որ ներկայիս կորսված է, և որմն ժամանակով օգտված էր Հունգարացի պատմիչ մը:

Այս բոլոր անձնավորություններու ներկայությունը ԺԶ. դարերուն Վալաքիո մեջ, իբր պարզ այցելուներ կնկատեմ մեծ պատմագետ Նիկոլայ Յորգան³⁾: Սակայն, դարձյալ ինքն է, որ 1453-ին, Կ. Պոլսո անկումեն վերջ, գաղթ մը կարճանագրե ան հայերուն, որոնք հաստատվել էին Փերայի մեջ և ուրկե կմեկնեին հաստատվելու համար Դանուբի մոտ գտնվող ինքնավար երկիրներուն մեջ՝ միանալով այնտեղ ապրող իրենց եղբայրներուն⁴⁾: Ուրեմն, այս հիշատակության մեջ գործածված «Դանուբի մոտ երկիրներ» բառերը կարելի է նախ հասկնալ Վալաքիան և հետո՝ Մուղավիան, որ ալիւի հյուսիս է: Ուրեմն, այս գաղթը մեզ պաշտոնական կերպով ծանոթ առաջին կարավանն է դեպի Վալաքիա եկող: Հայագետ պրոֆ. Վլադ Բընըցեանու ևս կհաստատե Փերայեն դեպի Վալաքիա կատարված այս գաղթը, ու կավելցնե, ըսելով թե՝ այդ գաղթողները, յուրացուցած ըլլալով Բյուզանդիոնի սովորությունները, չունեին երբեք Մուղավիա գաղթողներու հատկանիշները, որոնք մասնակցեցան երկրին քաղաքներու հիմնադրման գործին, և, առ հաստատակ, բնիկ ժողովրդյան բոլոր գործունեությանց:

Յարդ բոլորին կողմն անշմար մնացած, կարեւոր փաստ մը կրթեք Վալաքիո համար նաև Միջնադարյան տաղաւաց Մինաս սարկավազ Թոխատեցին, իր գրի առած ողբին մեջ, ուր կհիշե Մուղավիո Ռուման հայ քահանան, որ գաղթել էր «Մոնթանաց երկրեն» (Վալաքիա): Խաչատուր քահանայի խոսքերը հետեւյալ ձևով կարճանագրե իր ողբին մեջ Մինաս Թոխատեցին:

«... Ի Մոնթանաց երկրէն ելայ,
Հաւատիս համար պանդխտեցայ,
Ըզ իմ հաւատը ոչ ուրացայ,
Ի յայս երկիրս ընակեցայ...»⁵⁾:

Ուրեմն, մեր քիչ առաջ հիշած Տրգովիշտեի Պոպա Արմեանուկն վերջ, Մինաս

1) Հ. Մ. Պոտուրյան, Հայ Հանրագիտակ, Պուրթէ, 1938, էջ 969:

2) Հ. Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ Հայերէն Զեւարաց Մատենագրանին Միջբարեանց Ի Վենետիկ, Վենետիկ, 1914, սյուն. 509:

1) N. Iorga.-Armenii si Români: Oparaletă istorică (publ. Ac. Rom.) Buc. 1914. p. 65—66.

2) Նույնը, p. 64:

3) Բուխարեստի «Հայ Մշակութի Տան» ձեռագիրներ, թիվ 35—37, 66, 94:

Թոխատեցիի հիշած՝ այս մեկ ուրիշ քահանան ևս Վալաքիո մեջ դարձյալ ժԶ. դարու սկզբին, մեզ կարող է ապացուցել, թե այդ շրջանին գոյություն ունեւր Վալաքիո մեջ հայ կարեւոր գաղթականություն մը, որ ժամանակ մը եկեղեցի ալ պետք է ունեցած ըլլար:

Հետաքրքրական է գիտնալ, որ ռումին պատմիչները Վալաքիո մեջ 1591-ին իբր երկրին իշխան կհիշեն ծագումով հայ մը: Ռադու Միտչեա «արեւելոյ» իշխանը փոխարինելով իր ամբողջ, իր տեղը իշխան անվանաւեցաւ Յոն Վոդը Արմեանուլի (Հովհաննէս հայ իշխան) մեկ զավակը՝ Շտեֆան անուն, և ան մուտք գործեց Բուխարեստ 1591-ի հոկտեմբեր և ալեւի քան տարի մը տիրեց¹⁾: Այս Շտեֆան «խուլ» կոչւած իշխանը Յոն Հայազգիի մեկ զավակն էր, ծնած ազգով Սաս կնոջմէն մը:

Քիչ հետո, արեւն 1593-ին հայտնի կերպով Բուխարեստի մեջ կհիշվին կարգ մը հայեր: Բուխարեստի մեջ թրքական ջարդին միջոցին, որ 1593 նոյեմբեր 13-ին Միխայիլ Վիտեազուլի օրով տեղի ունեցաւ, և երբ պաշարւեցաւ քանձային տեսուչ Դանի րնակարանը Տրոպու դե Աֆարը կամուրջին վրա, ուր բնակած էին թուրքերը, ջարդախոյներու մեջ քանի մը հայեր ալ կային: Ուրեմն, այդ շրջանին հայեր կային Բուխարեստի մեջ, և եթե վային այդ պահուն, պետք է ըլլային նաև առաջ, Այս շրջաններուն էր, որ Բուխարեստի երկու դամբարանքի պատկանող հայերը, միացած մէկեր էին հայկական եկեղեցի մը կառուցել, որուն մասին պիտի խոսինք ալեւի ուշ: 1598-ին նոր գաղթ մը կհիշվի Փոքր Ասիայէն դեպի Վալաքիա: Փոքր Ասիո մեջ երբ ձեւակներու արշավանքներուն պատճառով կամերվին ու կկողոպտվին հայաբնակ շրջանները, բազմաթիւ հայեր կգաղթեն Երզնկայէն, Քեմախէն, Ակնեն և Դիլիթիներ և կանցնին Կ. Պոլիս, հոնկն ալ տարածվելու համար ելլող պակաս թյուրքիս ու մինչև Բելգրադ, Լեհաստան, Դրիմ և Վալախաց (Վալաքիա) ու Պոլստանաց (Մուլախի) երկիրը²⁾: 1605-ին, գաղթականականութեան նոր հոսանք մը ևս կուգա հաստատուիլ Վալաքիո մեջ, երբ Շահ Աբաս, գրավելէ ետքը Դամբիսը, Վանը, Նախիջևանը, Դաննակը, Զուլան, լսելով որ Ճղարդատե Սինան փաշան օսմանյան հակաբանակով իր սրա կողքա, Պարսկաստան քը-

շեց իր տիրած քաղաքներն և գլուղներն ու մանց հայ բնակիչները, որոնց մեկ մասը հիմնեց Նոր Զուլան: Նույն ժամանակ, Պարսկական բանակին անցած տեղերն շատ հայեր գաղթեցին Կ. Պոլիս, ինչպես նաև՝ Ռումինիա, Քաֆե, Կիպրոս, Լեհաստան, Իտալիա³⁾: Այս առթիւ կարծե հիշել, որ այս գաղթականութեան կապականի նաև Ռումանիո շատ ծանոթ Պըլլըլիու (Ռումաններն Բուլղարիու) գերդաստանի ծագումը, որ նախ հաստատուելով Ռումանուք, հիմա սերունդ տուցաւ մերջ, այդ շատախոյններն Հաճի Մանչուկ Ասլաուուր (Բագդան) Պըլլըլիուն պիտի անցնէր Յաշ (Մուլախիա): Այս վերջնույն զավակ Հակոբ Պըլլըլիուն էր, որ պիտի դառնար Մուլախահայոց վերածնունդի առեղծոյն ու առաջադր: Այս գերդաստանին որոշ ճյուղեր սերունդն սերունդ ապրեցան նաև Բուխարեստի, Բուտոշանի և Քիշնևի մեջ:

1607-ին ևս, ուրիշ գաղթականութեան մը կողքա դեպի Վալաքիա և Մուլախիա, երբ սաստիկ սով մը կտիրէ Անատոլոյի ամեն կողմերը, Տիգրիսէն մինչև կասպից ծով, Կ. Պոլսէն մինչև Դամբիս⁴⁾:

1627-ին, Մեքիսեղեկ կաթողիկոս, Լեմբերգի հայ հասարակութեան կամերն հակառակ, Լեմբերգի Հայոց եպիսկոպոս ճեռնադրեց Նիկոլ Թորոսեպիշ հայը, որ դեպի կաթողիկէ եկեղեցին միտելուն համար, քաղաքային խորհրդանոցն կաշտապանվի: Մեքիսեղեկ իրեն հաջորդ նշանակեց Թորոսովիլը ու անոր իրաւաստութեան տակ դրամ նաև Մորթալիո և Վալաքիո բովանդակ հայերը: Լեմբերգի հայոց եպիսկոպոսաց տրամած իրենց գործածած տխուրուն էր. Անատոլոյ և Առաքելական Աթոռոյ շնորհի Արքեպիսկոպոս Հայոց Լեմբերգի, Սպիսկոպոս Վալաքիո և Մուլախի և ամենայն Հայոց ընդ ամենայն թագաւորութիւնն Լեհաց⁵⁾: Այս տխուրագործածված կզրտնեք նաև Նիկոլի հաջորդներուն մոտ: Այս տխուրտով, անշուշտ, փորձած են անոնք ռուման երկիրներու հայերն ալ իրենց աթոռին հապատակեցնել ու կաթողիկէացնել: Բայց հակառակ այս փորձերուն, ինչպես նաև այս երկիրներուն մեջ շրջած վարդ մը կաթողիկէ կրոնամարմններու քարոզութեաններուն, Մուլա-

1) N. Iorga. Pretendentii domnesti în sec. al XVI-lea. în Anal. Ac. Rom. Tom. XIX, Buc. 1897.

2) Գրիգոր Դարանաղի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915 (առաջաբանի մեջ):

3) Հրանդ Ասատուր, Կ. Պոլսոյ հայերը և իրենց պատրիարքները, Վերաբանակ Տարեցոյց Ս. Փրկչեան Ազգ. հիանդանոցի, 1901, Կ. Պոլիս, էջ 87:

4) Նույնը, էջ 88:

5) Lukacs C. Historia Armenorum Transilvaniae Vienne, 1859, p. 68.

վիտ և Վալաքիո հայերը միշտ հավատարիմ մնացին իրենց եկեղեցւոյն: Եթէ հին ժամանակ Բուխարեստի և վրամ Վալաքիո մեջ հնադարեւէն հայ կաթողիկոսներու, անոնք Ռումանիո մեջ չէ որ կաթողիկ եղան, այլ Կ. Պոլսին և իրենց գաղթած վալաքներն է որ բերին այդ դավանանքը իրենց հետ:

1666—1670 թվականներու շրջանին, Մուղաքիո և Վալաքիո մեջ կղաննէք հայ քահանա մը Թադեոս անուն, որ եկած էր Ոսկան վրդ-ի Ամստերդամ ապագրած գիրքերը վաճառելու համար, քանի որ Լեհաստանի մեջ, Պիքտի և ուրիշներու ընդդիմութեան պատճառով, իրեն արգելւել էր այդ գիրքերը վաճառել¹⁾:

Հարավային Ռումանիո, այսինքն Յարտ Ռումբենասկըլի մեջ (Վալաքիա և Օլտենիա) հայ առվարաթիվ գաղութներու ներկայութեան անուշակիրութեան փաստող կարևոր տվյալներ են նաև այդ հողամասի վրա հայ եկեղեցւոյ մասին գրված գրքեր:

1668-ին, Տրգովիշտե քաղաքին մեջ, պետական եկեղեցւոյ տապաւնաւոր Ստախուլի կողմէ սլավոններեն թարգմանվեցաւ գիրք մը, որ հայոց մասին որոշ տեղեկութեաններ կ'ապրոնակեր: Եւ դարձաւ Տրգովիշտե քաղաքին մեջ, 1720-ին Էֆսիմիէ Զիգադեն հոյն առաջնապետը հրատարակեց «Վարդապետական Սպասագիտողութիւն» խորագրով գիրքը, ուր կ'իտասի նաև Հայ Եկեղեցւոյ մասին:

Ռումանիո հարավակողմը հայոց ներկայութեան և տարածվածութեան մասին կ'փաստեն նաև նույն վայրին մեջ գտնվող և հայկական անուններ կրող գյուղերը: Այսպես են Վալաքիո Ռիմնիկու Սըրաստ քաղաքի «Արմեն» անուն գյուղը (Կոստեշտի շրջան, վիճակ Սլորոգիա—Չորըշտի²⁾), «Օդայա Արմենիտոր» (Հայկական պաճար անասուններու), Մարտինեշտի վիճակ և Մարջինեա Բոտենկուի շրջան³⁾: Օլտինիո Վըլչեա նահանգին մեջ հիշվող «Պիտուլ Արմենիտուլ» (Հայուն կատարը), Մըլայա քաղաքներին վրա⁴⁾ և այլն:

Եւ. Ժ. Գարեբուն ևս շատ հայեր գաղթելով Բուլղարիո զանազան քաղաքներէն, անցան

մեծ մասամբ Ռումանիո հարավակողմը՝ Վալաքիա և Դորբուլա զավառները, հաստատվելով Բուխարեստ, Պիտեշտ, Կոնստանցա և այլն: Ինչպէս կարելի է տեսնել անոնց թողած զանազան թղթակցութեաններն և մեկ քանի ժԹ. դարու առաջին կիսին մնացած տապանաքարերու արձանագրութեաններն, այդ գաղթողները, մեծ մասամբ, թրքախոս էին ու իրենց գրութեանները հայատառ թրքերէնով կ'գրէին: Ամենավերջին գաղթի տեղի ունեցան Թյուրքիայէն 1895—1896-ի, 1908—1914-ի և, վերջապէս 1922 թվականներուն թրքական շարժերու և սեղմումներու հետեանքով: Այս վերջին գաղթներն էին, որ նոր եռանդ մը բերին հյուսիս գաղութին կյանքին մեջ:

Փակելու համար այս գլուխը, պետք է ըստինք, որ բացի մեր ասկէ առաջ հիշած հայ հետքեր գտնվող վայրերէն, Ռումանիո հարավակողմը, ուրիշ վայրերու մեջ ևս տապաններ մինչև այսօր հայկական փոքր գաղութներու կ'հասնէ: Մեր նորանոր պըրպըրումները ցույց տվին, թէ այդ վայրերն սրունց հայ գաղութները ևս որոշ անցաւ մշտնիւ և շատ սխալ կարելի է նկատել ցարդ շատերու կողմէ ընդունված այն կարծիքը, թէ այդ գաղութները ծնունդ են առած ԺԹ. դարու վերջավորութեան: Վալաքիո բըլայիա նախահանգիստ քաղաքը հին հայ գաղութ մը ունեցած է: Տեղւոյն հայոց եկեղեցւոյն շուրջ գտնվեցաւ 1728 թվականով Անտոն անուն անձի մի տապանաքարը: Բըլայիայի հայոց նախկին եկեղեցւոյ համար 1792-ին, Հովսէփ Արքեպիսկ. Արքեպիսկոս քահանայ է օծած Ստեփանոս անուն անձ մը¹⁾: 1872-ին, նախկին եկեղեցւոյ գետնին վրա կ'կառուցվի ներկա եկեղեցին, Ս. Աստվածածին անվամբ²⁾: Ներկայիս «Հայաստանյան Ճակատ» հայրենասիրական-մշակութային կազմակերպութեանը այստեղ ևս մասնաճիւղ մը ունի:

Մուղաքիո Ֆոկշան քաղաքի Վալաքիո մասին մեջ ևս հայերը հինն հաստատված էին. ըստ Գր. Գոլլայի, հայոց Ս. Գեորգ եկեղեցին (Վալաքիո մասին մեջ) կ'առուցված էր շուրջ 1600-ին³⁾ թվական, որ թեև ցարդ չէ ճշտված, եկեղեցին որեւէ արձանագրութեան չունենալուն պատճառով, և սակայն, կարգ մը փաստերու հիման վրա, վերահիշյալ եկեղեցին կարելի է ըսել թէ նույն քաղաքի Մուղալական մասին մեջ հայոց կողմէ 1780-ին կ'առուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին և վերջ առաջ էր շինված՝ 1772-ին, 1732-ին

1) Կ. եղանց, Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ, Ս. Պիտերբուրգ, 1884, էջ 216:

2) Dictionarul statistic al României. vol. II, 1915, Buc., p. 668.

3) Dictionarul geografic al judetului Râmnicu Sărat. 1896, Buc., p. 11.

4) Dictionar geografic al judetului Vâlcea. 1893, Buc., p. 225,

1) «Կոռնկ» (Թիֆլիս), 1863, թ. 437:

2) Պ. Ք. Մամիկոնյան, «Ռումանահայոց ներկայիս և ապագայի, Կալաք, 1895, էջ 168:

3) Gr. Goilav.—Bisericeile armene., p. 20

գնված հողի մը վրա, ուր հայերը ունեին արդեն փայտաշեն եկեղեցի մը¹⁾։ Քաղաքին հայերը Վալաքիո մեջ 80—85 տարի բնակվել վերջ, անցեր են Մուղալիո սահմանը և հոն կառուցեր են Ս. Աստվածածին եկեղեցին։

Օրտենիո Կրայովա քաղաքին մեջ ևս հայկական հետքերու կհանդիպինք։ Վիեննայի Մխիթարյանց մոտ պահված ձեռագրաց մեջ կգտնենք «Բառգիրք Երեմիայի և քերականութիւն Սիմէոնի» 1728-ին գրված թիվ 91 ձեռագիրը, որ 1845-ին սկսելով Վիեննա կպահպի և հետևյալ հիշատակագրությունը ունի. թղ. 128 բ.— «Ես Տէր Մեկքիսեթ երէցս առի այս քառարան և քերական գիրքըս, իմ հալալ ընչիպա Քրիստոսի թիւին Ռեճէլ-ին։ Հայոց թիւին Ռեճէլ-ին (գրված է Ռեճէլ, որ է 1731 և չի համապատասխաներ 1728 (Մ. Թ.) թվականին. Ե սխալմամբ գրված ըլլալու է փոխ. է-ի) Հոկտեմբերին ամսոյ և օրին։ Աստված բարի վայելումն տայ ամէն։ (Սույն գրով)» Ես Կրոնպոլսիայի»։ Հ. Տաշյան իր ծանոթագրության մեջ կըսե. «Վերջինս կարգալու է, անշուշտ, «Կրոնալովացի», ուստի գրչին տեղիտ ամուսն է։ Կարծենք թե վրնա հոս փոքուն Վալաքիո հին մայրաքաղաքն Krajowa (=Craiova) հասկցված ըլլալ²⁾։

1804-ին տրված հրովադուսակի մը մեջ, այս քաղաքը նկող հայ առևտրականներուն համար կարգ մը օրենքներ կտեսնենք տնտրինված. ինչպես որ նույն բանը կհանդիպինք տարի մը առաջ տրված հրովադուսակի մը մեջ հարևան Ռումինիկու դե վել—Օկնա (Ռումինիկու Վըլչեա) եկող հայ առևտրականներումսին³⁾։ Այս գաղութը ոչ եկեղեցի և ոչ ալ դպրոց ունի, թեև հոս ալ շուրջ 17 տարի առաջ փորձված է գեթ մանկապարտեզ մը ունենալ։ Ներկայիս, «Հայաստանյան Ճակատ» կաղամակրպությունը հոս ևս փոքր մասնաճյուղ մը ունի։

Բուխարեստի մոտ գտնվող Պլոեշտ քաղաքը ևս, ըստ մեր վերջի պրպտումներուն, տակալին անցյալ դարու սկիզբուն տալարաթիվ հայ գաղութ մը ուներ։ 1832-ին Վալաքիո մեջ հիշված Արհեստակցական ընկերությունաց մեջ եղող հայ արհեստավորներին ու առևտրականներին 10-ը հոգին կհիշվին

1) Բուխարեստի «Հայ Մշակութի Տան» ձեռագիր, թիվ 50, էջ 155։

2) Հ. Հակոբոս Տաշյան, ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 202։

3) Papiu Ilarianu.—Tezaur de monumente istorice (1862—64). vol. II. p. 310, 324.

Պլոեշտի մեջ¹⁾։ Տակավին այսօր ալ Պլոեշտը առանց եկեղեցիի և դպրոցի փորձիկ հայ գաղութ մը ունի, թեև հոս ևս փորձված է ժամանակ մը միություն և ընթերցարան ունենալ։ Վերջերս ուրախությամբ կլսենք, որ Պլոեշտի մեջ ևս ձեռնարկված է հիմնել «Հայաստանյան Ճակատ» հայրենասիրական—մշակութային միասնական կաղամակրպության մեկ մասնաճյուղը։ Վալաքիո մեջ, Արճեշի մոտ գտնվող Պլոեշտ քաղաքին մեջ ևս Հայ փոքր գաղութ մը կա։ Քաղաքին ներկա եկեղեցին կառուցված է ԺԹ. դարու կիսուն։ Պլոեշտի մեջ ևս արհեստակցական ընկերությանց անդամ կհիշվին 1832-ին 7 հայեր²⁾։ Հին գաղթականները, գրեթե մեծ մասամբ, այսօր ծուլված են։ Թրքական սարսափներու հետևանքով հոս ևս հաստատված են փոքր թիվով հայ գաղթականներ։ Դարձյալ, վերջերս կլսենք, որ հոս ալ «Հայաստանյան Ճակատ»ը հիմնած է մասնաճյուղ մը։ Փոքր թիվով հայեր կապրին նաև Վալաքիո Զյուրզյուսի Տուրնու Սևերին և այլ քաղաքներու և գյուղերու մեջ։ Այս առթիվ ավելցնենք, որ Զյուրզյուսի մեջ հայերը 1926-ին հիմնած էին վարժարան մը, որու աշակերտության թիվը 1927 թվին բարձրացած էր մինչև 40-ի, սակայն բյուջեի պակասն ու ծափած անհամաձայնություններու հետևանքով, 1928-ին ան փակվեցավ։

Հասնելով սույն գլխի ավարտման, պիտք է ըսենք, որ, դժբախտաբար, շատեր Վալաքիո հայ գաղութի գոյությունը սխալմամբ ավելի նոր շրջաններու են վերագրած։

Եզրափակելով սույն գրվածը, կկարծենք, որ մեր առաջ բերած փաստերով կարողացանք ճշտել թե ԺԹ. դարուն, եթե ոչ անկե ալ առաջ, Վալաքիո մեջ գոյություն ուներ հայ գաղութ, որ հետագային նորանոր գաղթելով ավելի ևս պիտի զորանար։ Ուրեմն, այսպիսով, կկարծենք, որ մեր փաստերը բավական են ճշտելու Վալաքիո հայ գաղութի վարձմի գոյությունը և, այսպես, ուղղելու նաև կարգ մը անճիշտ կարծիքներ, ըստ որոնց հայոց գոյությունը Վալաքիո մեջ ցարգ շատ ավելի նոր էր նկատվեր։

1) Inceputurile edilitare, 1830—1832. Buc. 1836 (գաղապան էջեր)։

2) Նույնը։

ԲՈՒԽԱՐԵԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱՂԵՐԸ

Բուխարեստ քաղաքի պատմության գլխավոր պատմադիր Յոնեսկու-Ջիոնը կրանք թե ժ.է. դարուն արդեն Բուխարեստի մեջ կհիշվեր Հայկական թաղը, «Մահալաուա Արմենեասկը» անվամբ, ուր և ամենք ունեին իրենց եկեղեցիները¹⁾։ Ըստ հրապարակագիր Կասելլի, Հայկական թաղը (Mahalaua Armeneasca), ուր բուխարական տուներ ալ տուներ, ինչպես կհիշվի թիչ հետո մեր զետեւյաժ երգին մեջ, ուր հայկական փողոցը կհիշատարվի և որ մաս կկազմեր Հայկական թաղամասին, վտարաժվեր մեկ կողմն «Մահալաուա Օլարաի», ուր պիտի հիմնվեր հետո 1793-ին և ուր պիտի հաստատվեր կրմպուղունգեն և ուրիշ վաչրերն ամաններ բերող օլարները (բրտաններ կամ կալապորժներ) և մյուս կողմն «Մահալաուա պուպել Հիերաի» (Հիերա քահանայի թաղ) և «Մահալաուա Կալմատա»-յի միջև, ուր դրացի էր «Պող ալ Արմենիլոր»-ին (Հայոց կամուրջ) և հայ եկեղեցւոյ։ 1772-ի փաստաթղթերը կհիշատակեն վերոհիշյալ «Պող ալ Արմենիլոր»²⁾, ուր հետագային կստանա «Ռուլիցա Արմենեասկը» (Հայկական փողոց) անունը։

Բուխարեստի ամենահետին թաղը դեպի «Տըրգու դե Աֆարը», Պոպա Հիերայի թաղն էր, ուր այդ միջոցին քաղաքին սահմանադրւիւն էր։ Հայերը հաստատվեցան քաղաքին սահմանադրւիւն անդին—ցարդ շինք դիտեր ճշտիվ թե ո՞ր թվականին— և սկսան բնակարաններ շինել։ Ռումանական ժողովրդական բանաստեղծության մը մեջ երգված է հայկական փողոցը։

Ժողովրդական երգը այսպես կսկսի.

«Հայկական փողոցին վրա

Բուխարական պալատ մը կա...»։

Դիտելի է, թե ինչպես անցյալ գլուխին մեջ տեսանք, տակալին 1593-ին «Տըրգու դե Աֆարը» մեջ հայեր կհիշվեն և այս թաղը, ինչպես վերը ըսի, դրացի էր Հայկական թաղին, ուրեմն, ճշտիվ ժ.Ձ. դարուն ալ հայերը քաղաքին այդ անկյունը բնակություն

էին հաստատել։ Այս առիթով տեղն է հիշելու թե «Տըրգու դե Աֆարը» թաղը այժմյան «Կարեա Մաշիլոր» կոչված պողոտան է, ուր ներկայիս ալ հայոց կողմն ամենն շատ բնակված թաղն է։

Բայց սխալ է կարծել, թե հին ժամանակ հայերը միայն վերոհիշյալ թաղամասին մեջ ապրեցան. անոնք խմբված էին ուրիշ վաչրերու մեջ ևս։ Բուխարեստի մեջ հայ առևտրականները հաստատվեցան Բըրըցիա եկեղեցւոյ շուրջը, գրավելով ամբողջ թաղամաս մը, ուր ստացավ «Կարուլի Արմենակ» (Հայկական թաղ) անունը։ Արդարև, երբու դավաճանքի պատկանուլ հայերը,— հայ առաքելականները և հայ կաթոլիկները, առաջին անգամ երբ Բուխարեստ եկան, կառուցին «Բըրըցիա» կոչված եկեղեցին, որում մասին պիտի խոսինք առիթի ուլ. այնպես որ, շատ հավանական է, որ նախ քան ներկա եկեղեցւոյ Հայկական թաղամասը հաստատվիլը, անոնք, մեծ մասամբ, հաստատված ըլլան նախ այսօրվա Բըրըցիա կոչվող թաղը։ Ու միասին կառուցված այդ եկեղեցին հայ կաթոլիկներու թողնեք ու հայ առաքելականներու հեռանալն վերջն ալ, հայերն և ի մասնավորի հայ կաթոլիկներն բնակված պետք է որ ըլլա այդ թաղը, քանի որ տակալին մինչև ժ.թ. դար Բըրըցիայի շուրջ հայ առևտրականներ կհիշվին ու անկե քիչ հեռու ներկա «Կիսկական» փողոցը հայ առևտրականներու կեդրոնն էր։

Պատմաբաններն ումանք ուրիշ հայկական կեդրոն մը կհիշեն, ըսելով, թե Բուխարեստի ուրիշ անկյունները՝ Մողդալայի կամուրջին մոտ, կբնակին փարթամ հայերը։

Ժ.է. դարու վերջերն, Բուխարեստին տըրված իշխանական հրովարտակներու մեջ, ռումանական Մետրապոլիտարանի կառուցման վայրը ճշտելու առթիվ, կհիշվի նաև Բուխարեստի ներկա մեկ ուրիշ հեռավոր թաղը՝ «Ջուրջուլուլ» կոչված ճանապարհը «Ստըլպուլ դե պիատրը ալ Արմենուլուլ», այսինքն՝ «Հայուն քարն սյունը»¹⁾, ինչ որ ջուլց կուտա, թե 1668—1672 թվականներում երբ տրված են վերոհիշյալ հրովարտակները, Բուխարեստի այդ անկյունին մեջ ևս հայեր հաստատված էին։

¹⁾ Ionescu-Gion.—Ist. Bucureștilor. Buc., 1899., p. 230.

²⁾ Կնշանակե հայկական կամուրջ, Հին ժամանակ, Բուխարեստի փողոցներն շատերը փայտյա զերաններով սալահատակված ըլլալով, կամուրջ անունը կկրեին։

¹⁾ Ionescu-Gion.—Ist. Bucureștilor. Buc., 1899., p. 9, 270.

